

Bu çalışma, 5–9 Eylül 2012 tarihleri arasında İzmir Karaburun’da düzenlenen

“**kapitalizmin kısılcacında doğa – toplum – teknoloji**” temalı

**7. Karaburun Bilim Kongresi**’nde sunulmak üzere hazırlanmıştır.

Kongre sırasında bildiriyi dinleyenlerin önceden okumuş olarak tartışmalara katılabilmesi için bu formatta web sitemizde yayımlanmıştır.

Atıfta bulunabilmek için yazar(lar)ın iznine başvurmanızı rica ederiz.

Karaburun Bilim Kongresi Düzenleme Kurulu

26.08.2012

## Özet

Enerji ithalatının cari açığa doğrudan katkısı enerji yatırımlarında en çok sözü edilen konu. Bunun yanında sermayenin belli düzlemlerde birleşen ihtiyaçları açısından üretimde ve özellikle ihracatta enerji maliyetleri ve döviz kuru oynaklığı ve petrol arzının sınırlı olmasından kaynaklanan küresel fiyat risklerden kaçınma önemli bir nokta olarak öne çıkarılıyor. Bu noktada “yerli” ve “yenilenebilir” kaynaklar, maliyet olarak daha tahmin edilebilir ve birincil kaynaklar olarak gündeme gelmekte; ancak bu yatırımlar yeni kar alanları açma ve ekonomik belirsizliklere karşı kullanılan opsiyonlar şeklinde. Kaynakların yenilenebilirliği değil aslında “yerli” olması önemseniyor. AB ve ABD kaynaklı kriz ile yoğunlaşan ve finansmanı zorlaşan cari açıktan söz edildiğinde üretim yapısının enerji yoğunluğu, ihracatın ithalata bağımlılığı, hızlı büyüme politikaları ve tüm bunları mümkün kılan küresel kapitalist finansal durum ve hükümetlerin bu çerçevedeki tercihlerini sorgulamak gerekiyor. Neoliberal çerçevenin yarattığı sorunlar HES yatırımlarının gerekçesi yapılıyor. Neoliberal küresel yapılanma içinde DTÖ kuralları tarafından çizilen çerçevedeki yönelimler açısından “sanayi desteklerinin” yeni biçimi altyapı girdilerini sermaye için ucuzlatma biçiminde uygulanmakta. Enerji verimliliği kavramı da bu çerçevede bir “önlem” olarak söylemsel dile girerken, aslında az önce ifade edilen üretilen malların ihracatı açısından rekabet ve bunun gerektirdiği enerji maliyetlerini ucuzlatmanın ve makine altyapısını yenilemenin bir aracı olarak kurgulandığı görülüyor. Bu anlamda enerji üretimindeki bu yeni “düzenleme” neoliberal reformlar açısından post-washington uygulamalarına ve son dönemde dünya bankası literatüründe görülen “inclusive growth” yaklaşımına yeni bir pratik katıyor. Yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği uygulamalarında küresel ekonomik rekabet çerçevesinde hırslı birikim politikaları, bölgesel iddialar belirleyici, ekolojik ve toplumsal kaygılar değil. Alternatif enerji alternatif toplumsal tahayyüller ile birlikte düşünüldüğünde anlamlı olacaktır.

## Giriş

Yenilenebilir enerji yatırımlarını incelerken genel olarak enerji yatırımlarının gerekçelendirilmesine, bu gerekçelerin dayandırıldığı söyleme odaklanarak işe başlamak mümkün. Bu yöndeki yatırımları incelerken genel sanayi stratejisi içinde enerji politikalarının yerine ve sermayedarların yıllardır dile getirdikleri isteklerine bakmak açıklayıcı olacaktır. Bu yazıda yanıt arayacağım sorular şunlar olacak. Oldukça önemli tepki ve direnişlere neden olan HES yatırımlarına ve termik santral yatırımlarıyla elektrik üretimi yapmak ne kadar gerekli? Rüzgar, güneş, ve bakanlığın yenilenebilir kabul ettiği HES'lere yönelinmesi ile enerji üretiminin

ekolojik ve insan yaşamı üzerindeki etkileri, iklim kriz açısından vazgeçilmezliği üzerine bir hedef konduğunu söylemek mümkün mü, yoksa hükümetlerin ve değişik sermaye kesimlerinin uluslararası ticaret ve rekabet gündemleri ve neoliberal piyasa reformları ve düzenlemeler çerçevesinde mi “yenilenebilir” enerji yasa, yönetmelik ve yatırımlarını değerlendirmek mi gerekiyor? Enerji sektöründeki düzenlemeleri Post-Washington uygulamaları denen uygulamalar ile bağdaştırabilir miyiz?

Enerji İhtiyacı ve Yatırımlar Nasıl Gerekçelendiriliyor?

Enerji yatırımlarının gerekliliği konusunda ana akım görüşlere baktığımızda karşımıza şunlar çıkıyor. “Enerji güvenliğinin önemi ve enerjide dışa bağımlılıktan kurtulma” “Nüfus başına GSMH gibi nüfus başına tüketilen enerji de o ülkenin refah düzeyini göstermektedir. “ [1] şeklinde enerji tüketimi ile refah arasında bağ kurulması, “büyüme ve sanayileşme elektrik üretim ihtiyacını büyüme oranının 2-3 puan üstünde arttırıyor” , “cari açığımızda enerji maliyetleri ciddi bir sorun, cari açık ciddi bir küresel kırılma kaynağı” şeklinde özetlenebilir.

Bu gerekçeleri anlamlandırabilmek için üretimin uluslararasılaşması sürecine ve enerji konusundaki küresel sürecin önemli noktalarına bakmak gerekiyor.

### 1.1 Fiyat Riski ve Belirsizlik

Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan “Gelişme için Küreselleşme: *Uluslararası Ticaret Perspektifi*” isimli raporda 2002-2008 arası petrol fiyatlarındaki yaşanan çok büyük dalgalanmaların ve 2006’daki yaşanan tepe noktasının yeni bir stratejik enerji portföyüne gereksinim olduğunu üzerine küresel bir konsensüs olarak ortaya çıktığını belirtiyor. 2002-04 arası petrol fiyatlarındaki %30 yükseliş petrol ithal eden gelişmekte olan ve sanayi ürünleri ihraç eden ülkelerin ticaret hadlerini olumsuz etkilemiş, örneğin Taiwan için %8, Hindistan için %14’lük bir dış ticaret haddi bozulması ortaya çıkmıştı. Küresel krizin hemen ardından petrol fiyatlarının yeniden tırmanışa geçtiği görüldü.

Dünya Enerji talebinin 2030 yılına kadar %30 artması bekleniyor ve bu artışın yarısının Çin ve Hindistan kaynaklı olacağı tahmin ediliyor. Hızlı büyüme oranlarına sahip ülkelerin petrol talebinin de artmakta olması ve petrol arzında her geçen gün daha çok gündeme gelen sınırlılığın ve bunun yarattığı beklenen fiyat artışlarının enerji konusundaki belirsizliklerde önemli bir etken olduğunu kabul etmek gerekiyor. AB raporlarında gelişmekte olan ülkelerin ve petrol üreticisi ülkelerin kendisindeki talep artışları göz önüne alındığında enerji güvenliği ve sürdürülebilirliğinin önemi vurgulurken, artan enerji talebinin fiyatları

arttırmamasından bahsediliyor. Doğalgazın %60' ını ve petrolün %80' inin ithal eden Avrupa' nın enerji kaynaklarını çeşitlendirme ve “güvenli, sürdürülebilir, rekabetçi enerji” için hem enerji kaynaklarının bulunduğu ülkelerle işbirliğinin gerekliliği, enerji entegrasyonunun önemi vurgulanıyor. Akdeniz çevresinin hem yenilenebilir enerji, hem de enerji hatları açısından önemi dile getiriliyor. Artan belirsizlik ve fiyat risklerinin tüm aktörleri çeşitli yönelimlere ittiğini görebiliyoruz.

## 1.2 Enerji ithalatı ve ihraç mallarının maliyetinde enerji

Türkiye' nin cari açığı enerji yatırımlarının gerekliliğini tanımlarken en çok başvurulan gerekçe. 2011 yılında yayınlanan orta vadeli program' da ifade edildiği gibi; 2010 yılında dış ticaret açığındaki hızlı artış ve net turizm gelirlerindeki düşme, cari açığın GSYH' ya oranının yüzde 6,5 seviyesinde gerçekleşmesine neden olmuştur. 2011 ... yıl sonu itibarıyla cari açığın GSYH' ya oranının yüzde 9,4' e ulaşması öngörülmektedir. [29]

Cari açığa enerjinin katkısı iki açıdan önemli. Birincisi Türkiye' nin enerji ihtiyacının çok büyük bölümünü ithalat aracılığı ile karşılaması ithalat kalemini arttırarak dış açığı arttırıyor. Türkiye' de sermaye çevreleri enerjide ithalatın payının yüksekliğinin yarattığı ekonomik ve siyasi risklere dikkat çekerek, yerli ve yenilenebilir enerji yatırımlarının yapılması gerektiğini iddia etmekte.

“2009 yılında enerji tüketiminin %70' inden fazlasını ise ithalat ile karşılamıştır. Türkiye, ithal ettiği doğalgazın yaklaşık % 60' ını Rusya' dan, tedarik etmiştir. Tek kaynağa bağımlılık, enerjinin her çeşidinde hem ekonomik, hem de siyasi risk unsuru barındırmaktadır. ...enerji sektöründe özellikle yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarının desteklenmesi gerektiğine de inanıyoruz.” [14]

ikincisi ise üretimde kullanılan enerjinin fiyatının, özellikle önemi artan ve hızlı büyüyen teknoloji yoğun sektörlerdeki[44] ihraç mallarının fiyatını etkilemesi ve rekabet koşulları üzerinde önemli etkisinin görülmesi açısından değerlendirilebilir. Üretilen malların dünyadaki rakip firmalar karşısında daha ucuz enerji maliyetiyle üretilmesinin gerekliliği “rekabetçi fiyatlarla enerjinin sağlanması ” olarak ifade ediliyor. Örneğin TÜSİAD' ın şu açıklaması da doğrudan sermayedarların hedeflerini anlatması açısından önemli “rekabetçi bir sanayi için enerjiye rekabetçi fiyatlarla ulaşmak çok önemlidir” “Sektörlerin enerjiye sürekli olarak rekabetçi fiyatlarla ulaşması için [enerjide] yatırımların sürekliliği şarttır ” [13]

Cari açığın tartışma biçimine baktığımızda eskiden sermaye söyleminde rastlanan “dışa bağımlılık” artık istikrar ve “küresel riskler ve ülkenin riskli görünümünü azaltmak” tartışmaları ile birlikte dile getiriliyor. Bu risklerden

biri de enerji maliyetlerini kontrol edememe, spekülasyona açık hidro-karbon piyasalarına maliyet olarak aşırı bağımlılık olarak görülüyor. “Cari açığın %90’ ı kısa vadeli finansal kaynaklarla finanse ediliyor. Bu nedir? Türkiye’ nin kırılğanlığıdır.” [20] Bu anlamda enerji kaynaklarını çeşitlendirme de riskleri azaltma ve “rekabetçi ekonomi” açısından bir gereklilik olarak ortaya çıkıyor.

Dış açığı azaltmak için mevcut hükümetlerin deneyebileceği alternatif yollar neler olabilirdi? TL’ nin değersizleşmesi Türkiye ihracatının en önemli kısmı olan orta teknoloji mallarında işe yaramıyor çünkü bu mallar yüksek ithal ürün kullanıyor. Enerji yatırımları bu anlamda gerekli, kurun değersizleşmesi gereken rekabet avantajını sadece düşük teknoloji mallarda verebiliyor, aramalı ithalatı gerektiren ihraç mallarında başka faktörler gerekli, bunlar da enerji, altyapı, işgücü esnekliği gibi faktörler. [31] Kurun değersizleşmesi, ithalatta tüketim mallarından çok aramalına dayalı bir yapı olduğu için, bu ara malları da büyüme ve endüstrileşme açısından gerekli oldukları için ithalatta ciddi [azaltıcı] bir etki yapmıyor. [41] Sermaye çevreleri açısından emek yoğun mallarda emek maliyeti ciddi bir faktör olarak öne çıkarılabilir ancak Türkiye sermayesinin geleneksel olarak güçlü olduğu sektörlerde rekabet gücünü Asya karşısında kaybetme trendi bu tercihi engellemekte. İşgücü piyasalarının esnekliğine dayanan verimlilik artışlarının artık sürdürülebilir olmadığı dile getirilmekte. [44]

2010-14 Sanayi Strateji Belgesi de küresel rekabet için enerji maliyetlerinin aşağı çekilmesinin önemini defalarca vurguluyor. Orta ve yüksek teknoloji ürünlerde Avrasya’ nın üretim üssü olmak hedefleniyor. “Bu yeni gelişmelerin de etkisiyle, geçmiş yıllarda gelişmekte olan ülkeler için, ucuz işgücüne ve hammaddeye sahip olmak, rekabet edebilmek için yeterliyken, günümüzde etkin işleyen bir piyasa mekanizmasına, ... ve girdileri nitelikli ve ucuz sağlayan altyapı sektörlerine sahip olmanın önemi artmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin rekabet güçlerini arttırmaları, ekonomik büyümenin verimlilik artışlarına dayanmasına ve yeni sektörlerde/faaliyetlerde yetkinliklerini arttırmalarına” bağlıdır.

Aynı belgedeki şu ifadelerinde altını çizmek gerekiyor; “ Yerli sanayinin uluslararası rekabet koşulları altında gelişebilmesi için girdi maliyetlerinde önemli bir fiyat dezavantajının olmaması gerekmektedir....Enerji maliyetlerinin düşürülmesi amacıyla serbest piyasa kurallarına göre yapılandırılmış, teknik altyapısı sağlam ve çeşitlendirilmiş bir enerji sektörünün, sanayiye dezavantaj yaratmayacak maliyette ve sürdürülebilir bir biçimde elektrik sağlamasına yönelik politikalar izlenecektir.” [11]

Girdi olarak kömürün elektrik üretiminde ucuzluğu emek maliyetine dayandırılırken [3] ve bu anlamda Almanya ile karşılaştırma yapılırken öte yandan “Türkiye’ nin Avrupa ülkeleri ile görece daha dengeli bir ticari ilişki içendeyken Rusya, Çin ve

ABD ile ticaret açığının daha yüksek olduğu” [37] denildiğinde Rusya ve Çin ile bu dengeyi bozmanın birincil maden ve enerji kaynaklarını kullanıma açarak enerji maliyetini düşürmek ya da artışlarının önüne geçmek olduğu gerçeği sermaye politikaları açısından ortaya çıkıyor. Öte yandan yerli enerji yatırımlarına yönelen sermayelerin tekstil, konfeksiyon gibi Çin, Hindistan karşısında rekabette zorlanılan alanlarda olması da Çin, Hindistan gibi ülkelerdeki büyümenin şirket karlarını sıkıştırmasının yeni artı değer kaynakları arayışına etkisinin bir göstergesi.

2008 finansal krizi ile birlikte Türkiye'nin cari dengelere pozitif etki yapan AB ile olan ticaretinin azalması ve cari açığın 2011 yılında GSYİH'nin %10'una yaklaşması da dikkate alındığında hem yerli ve yenilenebilir kaynakların önemi, hem de enerji yatırımlarının arttırılmasının önemi ortaya çıkıyor. Kriz nedeniyle AB ve ABD sermayesinin doğrudan yabancı yatırımlardaki payının azalmakta olması da bu anlamda açığın finansmanı açısından bir sorun yaratıyor.

TEPAV, 2007 tarihinde güncellenen raporunda sanayinin küresel ekonomiye entegrasyonunda yaşanan başarısızlıktan bahsediyor. “Geleneksel sektörlerin azalan ihracat performansı ve yükselen sektörlerimizin artan ithalat gereği” [44] temel sorun olarak ortaya konuyor. Enerji yatırımlarının gerekliliğinde sıkça başvuru alan cari açığın nedenleri, bunun neden bir kırılma anlamına geldiği, gelişmekte olan ülkelerin önemli kısmı cari fazlalar verirken ve diğerlerinde bu ölçüde bir açık yok iken Türkiye'nin bu sorunu yaşamasının anlamını sorgulamak gerekiyor. Bu sadece bir planlama ve kaynakların yanlış alanlara yönlendirilmesinin eksikliği ile tanımlamak yeterli değil. Cari işlemler sorunu sadece bir kırılma tehlikesi ve kriz tehdidinden ibaret bir olgu değildir. Yeldan'a göre cari açık finansallaşma ile birlikte düşünülmesi ve finansallaşma ile birlikte mümkün olmaktadır. Açığın kendisinin, finanse edilme olanaklarıyla birlikte adım adım arttığı ve bu güne geldiğini söylemek gerekiyor. Cari işlemler açıklarının ardında spekülasyon finansal köpükler ve istikrarsızlık unsurları yatmaktadır.” (Yeldan, 2011) tespiti ile birlikte değerlendirildiğinde günümüz kapitalizminin finansallaşmada geldiği aşamanın sorgulanması yerine bizzat bu belirsizliklerin toplumun karşı çıktığı enerji politikalarının Nükleer, Kömür, HES, Çimento santrallerinin gerekçesi olarak meşrulaştırıldığını görüyoruz. Ekonominin enerji yoğun üretim yapısının, finansallaşma içinde aldığı rolün ve “üretkenlik” sorularının küresel kapitalist işbölümü çerçevesinde nedenlerini sorgulamadan “cari açık her türlü enerji yatırımını gerektiriyor” denklemini kurmak doğru değil.

Hükümet politikalarında büyümenin vazgeçilmezliği ve “enerjide bölgede lider ülke olma”, “Avrasya'nın üretim üssü olma” gibi gündemler “enerjisiz kalma” gibi bir sorundan çok, enerji yatırımlarını gerektiren başka hedeflerin olduğu, Asya karşısında kaybedilmekte olan rekabet gücünün bunların başında geldiğini söylemek

gerek. Bu noktada enerji maliyetlerini sermaye için düşürmenin önemi açıkça görülüyor. Ciddi bir enerji yoğun büyüme planı yapıldığı açık, ithal doğalgaz ve ithal kömür santral lisanslarına bakmak büyümenin önemli bir etken olduğunu söylüyor. Enerji arzında istikrar ve dolayısıyla maliyetlerde indirim öne çıkarken, cari açığı ekonominin enerji yoğunluğunu ve büyümesini dizginlemeden azaltmanın yolları aranıyor.

### 1.3 Enerji Yoğun Sanayi ve Birincil Kaynaklara Ulaşım

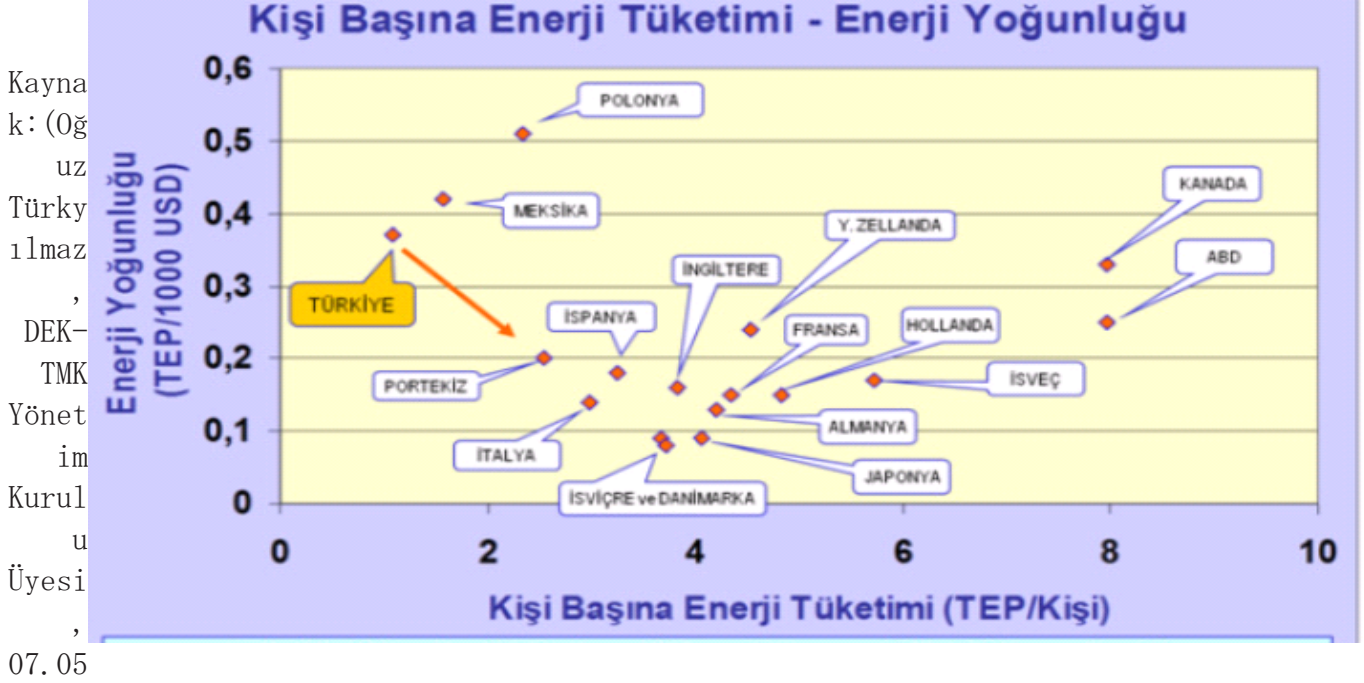
Kömürün ve hidrolik enerjinin 2000 başlarına kadar doğalgaz karşısında elektrik üretiminde azalmış olan payı bu yıllardan itibaren artmıştır, öte yandan artan madencilik faaliyetleri örneğin mermer ihracının milyon dolarlardan hızla 5 milyar dolara çıkması, çimento ihracındaki dünya üçüncülüğü bir araya getirildiğinde birincil kaynakları hızla birikim sürecine çeken ve “negatif dışsallıkların” maliyetlendirilmemesinin avantajını üstlenmeye çalışan bir yaklaşımla karşı karşıyayız. Birincil kaynaklara ulaşım belirli bir etkinliği aşan ekonomilerinin zorunlu stratejik gerekliliği olarak ortaya çıkıyor. “Doğalgaz’ın elektrik üretimindeki yıllık %45’lik payı azaltılmaya çalışılacaktır” [36] şeklinde özetlenebilecek bir yaklaşım hakimken, “ithal kaliteli kömürün payı arttırılacaktır” şeklindeki hedefler ve verilen lisanslardaki doğalgaz santrallerinin durumu enerji konusundaki agresif büyümenin gerçek göstergeleri olarak ortaya çıkıyor. Madenler konusundaki Enerji Bakanlığı’nın açıklamaları aslında enerji konusu açısından da oldukça aydınlatıcı, bakana göre dış borcu öz kaynaklarla ödemenin tek yolu madencilik sektörüdür. (08.10.2009 TBMM Konuşması)

ETKB verilerine göre Türkiye’nin 1990–2008 aralığında birincil enerji talebi artışı dünya ortalamasının 3 katı, geçtiğimiz 10 yılda OECD enerji talep artışı şampiyonu, elektrik ve doğalgaz talep artışında 2000 yılından bu yana Çin’in arkasından 2. bir Türkiye gerçeği ile karşı karşıyayız. [34]

Bu çerçevede ayrıntısına girilmeyen ve nedenleri araştırılmadan tanımlanan enerji ihtiyacını incelediğimizde enerji yoğunluğuna bakmak gerekiyor. Enerji yoğun ve ekolojik dışsallıkların çok büyük olduğu bir üretim yapısı var.

Türkiye ihracatından en büyük paya sahip olan Otomotiv ana sanayi, otomasyon sistemiyle çalışmasından dolayı enerji yoğun bir sektör. Sektörün yapısından kaynaklanan bu soruna ek olarak sektör için önemli bir yan faaliyet olan lojistik hizmetlerinin de enerji yoğun kara yollarından sağlanması sektörün enerji ihtiyacının büyüklüğünü gösteriyor. [34] Aynı şekilde Türkiye, toplam demir-çelik üretiminde dünyada onbirinci, Avrupa’da ise üçüncü sırada yer almakta. Sektör Türkiye’nin en fazla ihracat yaptığı sektörler arasında üçüncü sırada yer alıyor. [11] Türkiye uzun ürünlerde net ihracatçı iken yassı ürün ve vasıflı çelik

ürünlerinde ise net ithalatçı konumundadır. Sektörün işgücü maliyeti açısından avantaja sahip olduğu, ancak enerji ve girdi maliyetleri açısından yeterince iyi bir durumda olmadığını ifade eden hükümetler bu durumu düzeltmeyi hedeflediklerini ifade ediyorlar. Enerji maliyetleri bu düzeltme çabası açısından önemli görülmektedir.



.2011 EMO-İstanbul Sunum)

Birleşmiş Milletler'in 2008 yılındaki Uluslar arası Ticaret Raporu'na göre; gelişmekte olan ülkeler endüstri yapıları ve endüstrilerinin karbon yoğunluğu nedeniyle önemli bir meydan okuma ile karşı karşıya. Enerji yoğun sektörlerde bu ülkelerde yatırım artabilir ve bu enerji güvenliği, endüstrileşme, fiziksel altyapı ihtiyacını arttırabilir ama aynı zamanda gelişmiş ülkelere karbon yoğun sanayilerin aktarılmasına da neden olabilir. Örneğin "çevresel etkileri yüksek" kimya, metal, mineral, selüloz ve kağıt ürünleri Latin Amerika ülkelerinde üretimin gittikçe daha yüksek kısmını oluşturuyor. Bu sektörlerde gelişmiş ülkeler toptan alım-satım piyasalarına odaklanıyor ve bu durumda yüksek karbon/enerji fiyatlarını tüketicilere yansıtmak zor. [18]

Türkiye'de üretimin çok uluslulaşması çerçevesinde sanayi üretiminin teknoloji yoğun üretime dönüştüğü ve bu çerçevede belirli bir birikim düzeyine gelmiş sermayeler açısından enerji yatırımının hem üretim maliyetini denetleme hem de yeni kar alanları açma açısından öneminden bahsetmek mümkün. "Enerji maliyetlerinin ucuzlatılması" sermaye çevreleri tarafından uzun yıllardır dillendiriliyordu. Enerji Bakanlığının "Enerjide bölgede lider ülke olmak" [35] ve Sanayi Planının



“Orta ve ileri teknolojik ürünlerde Avrasya’nın üretim üssü olmak” hedefleri bu çerçevede birbirini tamamlayan söylemler olarak ortaya çıkıyor.

“Dışa bağımlılıktan kurtulmak” ve “yenilenebilir temiz enerji” söylemleri, enerji maliyeti ve birincil kaynaklara ulaşma iştahı karşısında göstermelik kalıyor. Nükleer, kömür, ithal kömür ve ithal doğalgaz lisansları hız kesmeden veriliyor. Türkiye’de toplam kurulu gücün 48 MW olduğu düşünülürken DEK-TMK üyesi Oğuz Türkyılmaz’ın açıklamaları önemli; “Eğer gerçekten yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarına ağırlık verilmek isteniyorsa, EPDK’nın lisans verdiği 17 550 .26 MW doğal gaz yakıtlı elektrik üretim santralına ek olarak, 4 401.61 MW daha kapasiteyi uygun bulmasının, 8 838.14 MW kapasiteyi inceleme ve değerlendirmeye almasının ,17 736.32 MW kapasitenin başvurusunu kabul etmesinin mantığı nedir?

Yoksa lisans verilen 7 830.44 MW kapasitedeki ağırlığı ithal olan taş kömürü santralının yanı sıra, EPDK lisans sürecinde olan 13 576.12 MW kapasitede ithal taş kömürü santrali ile mi, enerji de dışa bağımlılık azalacaktır?” [25]

Her koşulda birikim gerçek maliyetlerini gözetmeyen birikim çerçevesinin görülmesi gerekiyor. Bu anlamda uluslararası ölçekte ortaya çıkan eşitsiz ekolojik değişimin devlet politikaların ve yerel ölçekteki ekolojik sorunlar gibi bir sorun haline getirilmediği, uluslararası ittifaklar geliştirmek yerine enerji yoğun üretimin desteklemesinin yaratacağı birikimin öne çıkartıldığı küresel adil bir dönüşüm adına hareket edilmediği görülüyor. Yenilenebilir enerji yasası da bu anlamda ele alınabilir.

#### 1.4 DTÖ Kuralları ve Enerji Teşviği

DTÖ kuralları çerçevesinde verilemeyen doğrudan ihracat teşviklerinin veya yerel sanayileri korumak adına İthal İkamesi sürecinde konulan gümrük vergilerinin yerine enerjide devletin yatırım teşvikleri ve alım garantileri üzerinden maliyet düşürülmesi enerji yatırımı yapan firmalar için doğrudan bir enerji teşviği anlamına gelmektedir. Altyapı yatırımları neoliberal uygulamaların çerçevesinde sayılmakta. [15]

Bu teşvikler ve liberalizasyon firmalara temelde maliyetleri toplumsallaştırma ve dışsallaştırma imkanı da vermektedir. Bir yandan, Elektrik Piyasası kanununda hedeflenen dağıtım-üretim özelleştirmelerinin devreye girmesi ile enerji maliyetlerini kendi enerjisini üreterek düşürme bir yandan da bu maliyeti tüketicilerle paylaşarak toplumsallaştırma temel yaklaşım olarak ortaya çıkıyor. Bu noktada tüketici talebini de önemsemek gerek, Türkiye tüketiciye yönelik üretim garantili, doymamış ve büyüyen bir pazar olarak yabancı yatırım çekme potansiyeli

ile[12] enerji sektörünün yatırımcılarca cazibesini artırıyor.

Küresel finansal risklere karşı merkez bankalarının döviz tutma zorunluluklarının artışı ve uluslararası finansal kuruluşların bu yöndeki uyarında olduğuna benzer bir şekilde yerel enerji kapasitelerini arttırmaları da küresel rekabet içinde belirsizliklerden kaçınma ve enerjideki dönüşüm gerekliliğinin yaratacağı maliyet yükselişlerini önlem çabası vardır. Çin ve Hindistan'ın ve diğer benzer sanayileşen ülkelerin büyümelerinin enerji fiyatlarına yansması, petrol arzındaki sınırlılıklar da göz önüne alındığında enerji verimliliği ve HES'lerin tipik bir sermaye stratejisi olduğu, sermaye açısından maliyetleri düşürme, belirsizlikleri azaltma anlamı olduğu görülebilir.

Doğalgaz ithalatının fazlalığı karşısında küresel piyasa uygulamaları ve piyasa gündemli birikim hedefli hükümet uygulamaları nedeniyle ithalat kısıtlamaları düşünülmeyp tek seçenek olarak yerli termik ve HES santrallerinin üretiminin önünü açma politikaları gündeme giriyor, kamusal ve yerel kolektif girişimlere de yol açılmayınca kar odaklı bir destekleme zorunlu hale geliyor. Bir yandan doğalgaz alım sözleşmeleri bile sermayedarlara devredilirken (referans) diğer yandan yerli-yenilenebilir destekler ve yüksek kar motivisi ile bu dengelenemeye çalışılıyor. Desteklenen altyapı yatırımları ilerde özelleştirilerek kendisi bir kar alanı haline de getiriliyor. Örneğin yollar ilk aşamada inşaat şirketleri için bir birikim anlamına gelirken ve uzun vadede özelleştirilerek hazineye gelir olarak görüldü. Altyapının kendisi önce teşvik sonra sermayedarlar açısından sorun yaratmayacak biçimde kar ve gelir olarak görülüyor.

### 1.5 Özelleştirme ve Yeni Kar Alanları

Elektrik dağıtım bölgelerinin tümü, elektrik santrallerinin bir kısmı özelleştirildi bunun yanında verilen lisanslar ile üretimde özel sektörün payı çok hızlı arttı ve sektörde özelleşme gerçekleşti. Enerji sistemlerinin dikey ve yatay olarak çeşitli şirketlere parçalanmasının "piyasada şeffaflık" açısından gerekliliği, özelleştirmelerin ise fiyatları düşüreceği ifade edildi. Enerji fiyatlarında uzun vadede beklenen artışa karşı sermayedarlar emeği ile geçinenlerin aksine çeşitli önlemler almış oldular. Büyük kullanıcıların doğrudan üreticilerle ikili anlaşma yapabilmesi büyük kullanıcıların daha avantajlı fiyatlara ulaşmasına neden oluyor. Büyük tüketiciler artık özel üreticilerle iyi anlaşmalar yapıyorlar. [39] Ancak tüketiciler mevcut dağıtım şirketlerine mahkumlar ve her durumda çok sayıda özel şirketinkarını finanse etmiş olacaklar.

Daha önemlisi enerji yoğun üretim sektörlerindeki şirketlerin önemli bir kısmı enerji üretimi alanına girerek kendi enerjilerini üretme imkanı sağladılar. Bu oldukça ciddi bir enerji maliyeti avantajı yaratırken maliyetlerini toplumsallaştırma imkanı verdi. Ölçek ekonomisinden yararlanarak maliyetlerini

düşürdüler. HES, RES, GES yatırımı yapanlar 10 yıllık ciddi alım garantileri ile önemli ve devlet garantili kar avantajları da elde ettiler. İnşaat, tekstil gibi çok çeşitli alanlarda faaliyet gösteren sermayelerin bu alana akması da karlı, garantili ve küresel rekabet içermeye bu alanlara sıçramanın bir aracı oldu.

Dağıtım özelleştirmeleri çerçevesinde maliyet bazlı fiyatlandırma ve yatırımların maliyete eklenebileceği garantisini verildikten sonra 2009 yılında yenilenebilir enerjide yönetmeliğin çıkmış olmasına dikkat etmek gerekiyor. Maliyetlerin satışlara doğrudan yansıtılabileceği garantisini verildikten sonra HES yatırımlarının yatırımcı açısından önemi iyice arttı.

Elektrik dağıtım ve üretim özelleştirmeleri ve lisansları, doğalgaz dağıtım özelleştirmeleri ardından, doğalgaz ithalat ve ihracatının BOTAS tekeline alınması da sermayedarlar için önemli bir kar alanı oldu. Enerji Ve Tabii Kaynaklar Bakanı BOTAS' ın GAZPROM' la süresi yıl başında biten yıllık 6 milyar m<sup>3</sup> lük doğal gaz alım anlaşmasını yenilemeyeceğini açıkladı. BOTAS' ın doğal gaz satışları, kendi imzalamış olduğu sözleşmelerin özel sektöre devirleri ve özel şirketlerin hızla artan LNG ithalatı nedeniyle azalma eğiliminde. Doğalgaz sektöründeki gelişmeler hükümetin yenilenebilir enerji açısından kaygılarının ekolojik olmadığını gösteren diğer veriler zira verilen üretim lisanslarına bakınca doğalgazın öneminde şikayet edilenin aksine bir azaltım görülüyor. Dışa bağımlılığı azaltma gibi argümanlar da yeni özel karlar, elektriğin sermaye için ucuzluğu ve birincil kaynaklara doğrudan erişimin önemi karşısında enerji politikalarının bütününe yansıtmadığını gösteriyor.

## 2. Güzel Temenniler Olarak Yenilenebilir Enerji ve Verimlilik

### 2.1 Yenilenebilir Enerji

2005'teki çıkarılan ve 2010'da yeniden gözden geçirilen 5346 sayılı yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik üretimi yasası 10 yıl yerli yatırımlarda malzeme kullanım oranına bağlı olarak en az 5.5 Euro cent /kw-h alım garantisini ile HES'ler dahil yenilenebilir enerji yatırımlarına destek vermişti. Kurulu güç açısından bir sınırlama yapılmamıştı. Lisans ücretinde büyük avantajlar, şebeke bağlanma önceliği, dengeleme-uzlaştırma sistemi konusunda avantajlar ile bu yatırımlar son derece karlı hale getirildi. Üretilen enerjinin aktarılacağı "enerji nakil hatlarından yatırım ve işletme dönemlerinin ilk on yılında izin, kira, irtifak hakkı ve kullanma izni bedellerine yüzde seksen beş indirim uygulanır. Orman Köylüleri Kalkındırma Geliri, Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Geliri alınmaz." şeklinde çok önemli teşvikler verildi. Rezervuar alanında bulunan Hazine'nin özel mülkiyetindeki ve Devlet'in hüküm ve tasarrufu altındaki taşınmaz mallar için Maliye Bakanlığı tarafından bedelsiz olarak kullanma izni verilmesi yine bu kanunla düzenlendi. Daha da ileri gidilerek; "Milli park, tabiat parkı, tabiat anıtı ile

tabiatı koruma alanlarında, muhafaza ormanlarında, yaban hayatı geliştirme sahalarında, özel çevre koruma bölgelerinde ilgili Bakanlığın, doğal sit alanlarında ise ilgili koruma bölge kurulunun olumlu görüşü alınmak kaydıyla yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretim tesislerinin kurulmasına izin verilir” şeklinde agresif yatırım politikalarının göstergesi olan imkanlar sağlandı. Çok büyük ve çoklu HES projelerinin olumsuz etkileri iyi bilinirken [5] kurulu güç miktarı ne olursa olsun bu ölçüde büyük teşviklerin verilmesi (sadece rezervuar alanı olarak 15 kmkare gibi devasa bir sınır konulmuş durumda) “yenilenebilirlik” söyleminin zayıflığını ortaya koyuyor.

Küçükali ve Barış, teşviğin hidroelektrik kadar rüzgar ve jeotermal alanında da önemli yatırım artışlarına neden olduğunu belirtiyorlar. [6] Hesaplamalara göre kurulu güç olarak megawatt başına yüksek verimli bir hidroelektrik santral için 500 bin dolarlık bir kar 10 yıl alım garantisi verilerek garanti edilmiş oluyor. Bu kar yatırımın 3 yıl içinde kendi yatırım maliyetini ödemesinden sonra gerçekleşiyor. 50 yıllık bir yatırım için oldukça karlı olan bu rakamlar HES yatırımlarındaki artışı açıklıyor.

### Halen işlemleri devam eden üretim ve otoprodüktör lisansı başvurularının dağılımı şu şekildedir:

Yakıt / Kaynak Tipi	Başvuru		İnceleme-Değerlendirme		Uygun Bulunanlar		TOPLAM	
	Adet	Kurulu Güç (MW)	Adet	Kurulu Güç (MW)	Adet	Kurulu Güç (MW)	Adet	Kurulu Güç (MW)
Rüzgar	15	525,2	631	28.733,33	44	1.949,50	690	31.208,03
Taşkömürü	1	1,55	2	335			3	336,55
Doğal Gaz	27	11.254,57	32	6.467,57	12	3.626,63	71	21.348,77
Hidrolik	12	2.583,42	175	2.430,88	283	3251,3	579	8.265,60
Fuel Oil							0	0
Jeotermal	3	90	3	64,9	1	25	7	179,9
Biyokütle			1	5,66	1	4	2	9,66
Biyogaz	5	10,14	4	10,09	1	1,9	10	22,13
Çöp Gazı	1	4,02					1	4,02
<b>TOPLAM</b>	<b>173</b>	<b>14.468,90</b>	<b>848</b>	<b>38.047,43</b>	<b>342</b>	<b>8.858,33</b>	<b>1363</b>	<b>61.374,66</b>

Kaynak: (Oğuz Türcüoğlu, DEK-TMK Yönetim Kurulu Üyesi, 07.05.2011 EMO-İstanbul Sunum)

Güneş enerjisine Türkiye çapında desteklenecek toplam miktar olarak sadece 600 MW yatırım sınır konması, yüksek maliyetli olduğu düşünüldüğünde sürece ekolojik sistemsel dinamikler ve toplumsal hedefler değil “enerji maliyetleri” açısından yaklaşıldığının bir göstergesi. Biyoyakıt açısından karışım zorunluğu getirilmemiş olması ekonomik ölçeğin belirleyici olduğunu ortaya koyuyor. “Sürdürülebilir

enerji” kavramına AB metinlerinin aksine hiçbir vurgu yok.

Destekleme uygulamalarında sermayedarların tercihleri ve garantili kar arayışları gündemi belirliyor. Çözüm olarak sunulabilecek “çok kullanan çok ödesin” yerine ülkesel bir ölçeğin dili seçilerek yenilenebilir enerji yatırımları “feed-in tariffs” denen sistemlerle desteklenmeye, kamusal vergilerle ve tüm kullanıcıların maliyeti ödemesi ile desteklenmeye çalışılıyor. Basamaklı tarifeler bu alanda dünyadaki başarısızlık örnekleri olarak sunuluyor[9]. Basamaklı tarifeler, gerçekte genel talebi azaltma etkisinden dolayı karları sınırladığı için sermaye tercihleri arasında yer almıyor. Enerji Bakanlığının, Enerji Verimliliği Strateji Belgesi’nden örnek verecek olursak, piyasa daraltıcı etkisi yüzünden, “verimsiz ev aletlerinin %10-20 daha ucuz olmasının tercih sebebi olduğu verimli üreticilerin teşvik edilmemeleri durumunda bu ürünlerle rekabet edemeyecekleri” anlayışı ile verimsiz üretime yönelik bir kısıtlama yerine verimli üreticilerin teşviği önemslenmektedir. [16]

Enerji Bakanlığı Arz Güvenliği Strateji Belgesi’ne göre planlanan yatırımların bütününe değerlendirdiğimizde “yenilenebilirlik” ve ekolojik sürdürülebilirliğin hükümetlerce önemsendiği, önemsendiğini düşünmek zor görünüyor;

“dışa bağımlılıktan kaynaklanabilecek riski azaltmak üzere doğal gazı dayalı elektrik üretimi payını 2020 yılı itibariyle %30’ a indirmek,

- ülke portföyünde yenilenebilir kaynakların payını 2023 itibariyle %17’lerden %30’ a çıkarmak,
- 2023 yılına kadar bilinen tüm yerli linyit ve taş kömürü kaynakları ile hidroelektrik potansiyeli değerlendirmek,
- arz güvenliğini gözeterek ithal kömürden yararlanmaya devam etmek,
- üretim portföyünün %5’inin, nükleer güce dayalı olmasını sağlamak yönünde hedefler belirtilmiş durumda.” [38]

Bu eleştirilerin yanında, Türkiye hükümetlerinin yenilenebilir enerji alanına petrol sorunu, iklim ve sağlık gibi önemli toplumsal sorun kaynakları ile mücadele açısından değil, enerji ithalatının ve sanayi ürünlerinin ihracatında enerji maliyetinin azaltılarak cari açık gibi finansal ve ekonomik belirsizlikleri dengeleme ile bağlantılı bir sorunla bakmalarından ötürü geç kalmış bir uygulama olduğunu da kolayca söyleyebiliriz. Yasa 2005 yılında yenilenebilir enerji yasasının çıkmış olmasına rağmen yönetmeliğin 2009 yılında çıkarılması ardından da 2010 yılında 2015’e kadar yeni alım garantilerini içeren düzenlemelerin yapılması post-washington kavramlaştırması çerçevesindeki düzenlemelerin bir devamı olduğu kadar AB ve ABD’deki 2008 sonunda başlayan krizin ihracatı kısıtlaması sonucu yoğunlaşan cari açığın enerjideki önlemlerin acil olarak değerlendirilmesi ile hızlandırılan bir sürecin sonucu olduğunu düşünmek mümkün.

Enerji bağımlılığı ve elektrik enerjisi ihtiyacındaki artışın ekonominin büyüme oranından daha faz olduğu gerçeği üzerinden bir “enerji ihtiyacı” tanımı yapılıyor. Türkiye’de enerji ihtiyacının ulusal ölçekte herkesin ortak ihtiyacı olarak tanımlanması ve bu tanım çerçevesinde ihtiyacın endüstrileşme, büyüme, kentleşme, gelişmekte olan ülke olma gibi “nötr, doğal, olması gereken”, herkesi eşit etkileyeceği savlanan süreçlerle bağlantılı olarak dile getirilmesi söz konusu. Türkiye’deki enerji üretiminin yüksek oranda ithal fosil yakıtlara dayalı olması nedeniyle, ithal enerji arzında oluşabilecek dalgalanmaların üretimi doğrudan etkileyebileceğini söyleyen rapor bu anlamda enerji yatırımlarını ve enerji maliyet düşüşlerini vazgeçilmez görüyor. Yenilenebilirlik ancak bu maliyetleri düşürmek anlamında önemseniyor.

2011 Eylül ayında Enerji Bakanı tarafından yapılan açıklamada ‘‘Son 29 ayda, yaklaşık yüzde 39’luk doğalgaz fiyatlarına zam gelmişti. Tüketicilere ortalaması yüzde 15, elektrikte de yüzde 10’lar düzeyinde yansıtmak durumunda kalmıştık. Tabii ki bunların her biri bize yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarıyla ilgili yaptığımız çalışmaların önemini bir kez daha vurguluyor’’ denilerek yerli ve yenilenebilir bağının kurulduğunu görüyoruz. Bu anlamda HES’leri “yenilenebilir” olarak değerlendirildiğini gözlemliyoruz.

## 2.2 Enerji verimliliği ve ekonomik rekabet

Sanayi ve Ticaret Bakanlığı’ nın Şubat 2008’ de düzenlediği Sanayi Stratejisi Toplantısı’ nda, Bakan Hisarcıklıoğlu sanayi stratejisine neden ihtiyaç duyduklarını şu şekilde anlatmıştır.

“Sanayide sadece emek maliyetine veya döviz kuruna dayalı rekabet devrinin bittiğini görüyoruz. Rekabet edebilmenin yolu, yüksek katma değerli üretimden ve verimliliğe dayalı iş süreçlerinden geçiyor. Şimdi her sektörde verimliliği artıracak sanayi politikaları uygulamak zorundayız. Bu yüzden sanayi stratejisinin temelinde, verimlilik faktörünün öne çıkması gerektiğini düşünüyoruz. Sanayi stratejisinin amacı, her sektörde daha verimli, daha yenilikçi, rekabet gücü yüksek faaliyetleri teşvik etmek olmalıdır.”

2007 yılında çıkarılan 5627 sayılı Enerji Verimliliği Kanunu’nu da bu çerçevede okumak, verimliliği ekolojik gereklilikler ve planlar ile ilgili olarak değil maliyetlerle ilgili olarak gündeme getirilmesi açısından yorumlamak mümkündür. “Bu Kanunun amacı; enerjinin etkin kullanılması, israfının önlenmesi, enerji maliyetlerinin ekonomi üzerindeki yükünün hafifletilmesi ve çevrenin korunması için enerji kaynaklarının ve enerjinin kullanımında verimliliğin artırılmasıdır.” [10] denilerek enerji maliyetinin ekonomi üzerindeki yükü yani maliyetler üzerindeki yükü ifade edilmektedir. Bu aynen 2011-2014 Sanayi Strateji belgesinde de ifade

edilen anlayışla uyumludur.

“Enerji ve güç miktarına göre kademelendirilmiş tarife, çok terimli sayaç ve akıllı şebeke uygulamalarının yapılması.” ifade edilirken bu uygulamanın serbest piyasa kuralları ile çelişmeden, belirsiz hale getirilmesi vurgusu hemen ilave edilmekte:

Yapılacak İşlem ve Açıklama : Bu uygulamalar, dağıtım özelleştirmeleri dikkate alınmak suretiyle başlatılacaktır.” [16] İşbirliği Yapılacak Kuruluş’un ise Elektrik Dağıtım Şirketleri olduğu ifade edilmekte.

“Özendirme” kavramı bir diğer kavram, piyasa müdahalelerinin sınırlama, kota, vergilendirme üzerinden değil özendirilmesi önemli bir politik yönelim. “Kömürlü termik santrallerin rehabilitasyon, modernizasyon, özelleştirme, lisanslama süreçlerinde ve mevzuat düzenlemelerinde; toplam çevrim verimi, zararlı çevre emisyonları ve atık ısıdan yararlanma konularının öncelikle gözetilmesi. ...yerli kömür kullanan verimli ve temiz uygulamaların özendirilmesi için mevzuat düzenlemesi yapılacaktır.” [16] Aynı belgedeki toplu ulaşım, demiryolu, denizyolu taşımacılığına önem verilmesi yönündeki hedeflerin ulaşım master planlarına nasıl yansıtılacağını görmek gerekiyor.

Enerji verimliliği temel olarak enerjinin maliyeti açısından ele alınmakta, sanayide enerji verimliliğinin rekabet avantajı getireceği söylenmekte. Sürdürülebilirlik değil “sürdürülebilir enerji fiyatları” kavramına vurgu yapılmaktadır. [16] Neoliberal piyasa reformları sonrası geliştirilen “maliyet bazlı fiyatlandırma” sisteminin burada da geçerli olduğu, bu yapılırken sosyal-ekolojik maliyetlerin dışlandığı görülüyor.

AB stratejisi açısından da, enerji verimliliği plan ve uygulamaları ile rekabet gücü ile ilişkisi olduğu görülüyor. “Enerji verimliliği Avrupa endüstrisinin rekabet gücünü geliştirir ve Avrupa altyapısının enerji fiyatları ve hava koşullarındaki ani değişikliklere karşı direncini artırır” [17] Aynı mantığın başka bir yansıması olarak, biyoyakıt önerileri 2007 ve 2008’deki petrol fiyatlarındaki yüksek artışların etkisiyle doğrudan petrole bağımlılığın yüksek maliyetine bağlı olarak AB gündeminde yer aldığı ifade etmek gerekiyor.

### 2.3 İklim Değişikliği Günümüz Kapitalizminin Çözumsuzlüğü

AB enerji politikalarına baktığımızda iklim değişikliğini hafifletme (mitigation) hedefi gündeme geliyor. Bu çerçevede “düşük karbon ekonomisi iklim değişikliğinin maliyetli sonuçlarından kaçınmak ve daha rekabetçi bir Avrupa ekonomisi geliştirmek açısından gereklidir” [17] denilerek rekabetçilik açısından süreç tanımlanıyor. Dış kaynaklara bağımlılığın azaltılması ve çeşitlendirme de “riskleri azaltma”

çerçevesinde ifade ediliyor. Bu alanda yeni teknolojiler tabanlı bir yeni ekonomi üzerinden yapılan kurgu tekrar gündeme geliyor.

Gelişmiş ülkeler karbon azaltımı ve enerji tasarrufu için yeni teknolojilerin gelişmesini desteklemeli...gelişmekte olan ülkeler enerji desteklerini kaldırmalı, enerji verimliliğini arttırmalı, yeni teknolojileri hızla ithal etmelidir[28] denilerek, Birleşmiş Milletler de finansal akışlar ile gelişmiş ülkelerde biriken karbon azaltım teknolojilerinin yayılması ve standartların geliştirilmesi gibi ticari ve ekolojik modernizasyon temelli yaklaşımların bir örneğini sunuyor [18 ,p66] İklim değişikliği çerçevesinde zorunlu görülen karbon azaltımı “enerji güvenliği” ve “enerji verimliliği” gibi genel kavramlarla sunuluyor. [18,p66]

Yenilenebilir enerji ile 2050 Karbon hedeflerinin tutturulması mevcut kapitalist tüketim temeli sistemin sürdürülebileceğine dair ciddi tartışmalara yönelik bir bütünsel hedef olmadığı da görülüyor.

Türkiye'nin iklim değişikliği görüşmelerinde aldığı resmi tutum da uluslararası ölçekte rekabetçi, maliyetlere odaklanan ve inisiyatif almaktan çok sanayisindeki maliyetleri düşünerek savunmacı bir pozisyonda olduğunu görüyoruz. [27] Hidroelektrik kaynakları da “Avrupa'nın daha önce nasıl geliştiğine bakmak gerek” denilerek hidroelektrik oranlar verilerek . Burada teknoloji yoğun bir üretim ve DB kuralları çerçevesinde enerji yoğun rekabet ve büyümenin meşrulaştırılması iklim riskleri ve demokratik ve ekolojik kaygılar görünmüyor. Dünya politikası veri kabul edilerek pragmatist bir bakış öne çıkarılıyor. BM Güvenlik Konseyi yapısını dahi sorgulayabilen Türkiye Dış Politikası uluslararası ölçekte Kyoto'yu sorgulayamıyor, ya da enerji yatırımlarının toplumsal tepkilere rağmen küresel zorunluluk olarak görüyor. Kyoto Protokolü %32'sini kapsayan ülkelere onaylandı. Protokolü onaylamayan ABD yanında Çin, Hindistan'ın karbon azaltım yükümlülükleri yoktu. “12 milyar tonluk kömür rezervimizi kullanmamamız düşünülemez” [27] diyen Türkiye iklim görüşmeleri müzakerecisi Mithat Rende'nin açıklamaları, Karbon azaltımı konusunda Türkiye'nin ödün vermeyeceğini gösteriyor. Kapitalist rekabetçi gelişmeler, cari açık sıkıntıları, Dünya Bankası'nın yenilenen verimlilik temelli büyüme stratejileri ve uluslararası krizli yapının geldiği noktada bu sorunun çözülmesi beklemek zor. Türkiye de tam da küresel rekabeti bu kötü gidişi sahiplenen devlet rollünde. [27] Sorunun boyutlarının yaratacağı olumsuz etkileri ve bundan kaçınmanın gerekliliklerini değil rekabetin zorunlulukları denilerek sermaye sahiplerinin gündemleri ve büyüme sorunlulukları ülkelere öne çıkarılıyor.

### 3. Post-Washington Uygulamalarında Yeni Bir Boyut

Enerji politikalarının, dış açıklar, maliyet azaltımı, küresel kırılganlıklara karşı önlem, fiyat risklerine karşı önlem, iklim değişikliğinin maliyetlerini azaltmak



gibi küresel ekonomik dengesizlikler üzerinden tanımlanması bu anlamda yeni bir düzenleme anlamına geliyor.

Washington konsensüsten Post-Washington Konsensüs'e geçiş bu anlamda önemli. Kalkınma teorisi ve politikaları son iki on yıl boyunca makro ekonomik istikrara, serbest iç pazar, ve uluslararası ticaret ve finansla açıklık talep eden Washington Konsensüs ile domine edilmişti. Sonuçlar oldukça zayıf oldu[19]. Uluslararası finansal kurumların özellikle Dünya Bankasının çıkardığı sonuç: piyasalar kendi kendine sürdürebilir değildir, piyasalar sadece etkin piyasa dışı düzenlemeler ile yüksek kalitede büyümeyi kolaylaştırabilirler. [32] Özellikle az gelişmiş ülkeler açısından, neoliberal reçetelerin vaatlerini yerine getiremediği ve saygınlığını büyük ölçüde yitirdiği ortaya çıkıyordu. Nitekim, ikinci kuşak yapısal reformlar, düzenleyici devlet modeli ve yönetim gibi açılımlar da, asıl olarak, neoliberalizmin bu başarısızlıklarının nedenlerini ortadan kaldırma amaçlı bir yenilenme girişiminden başka bir şey değildi. [25] Neoliberalizmin yeni aşamasını ifade eden bu yaklaşıma post-washington konsensüs deniyor genellikle. Piyasayı tek gerçekçi ve verimli büyüme sağlayıcı olarak görürken, devleti de piyasanın sürdürülebilirliği, desteklenmesi ve yeni piyasaların yaratılmasında gerekli gören bir anlayış olarak okunabilir. Devlet müdahalesi piyasa hatalarını gidererek ve piyasa yaratarak piyasa işleyişini kolaylaştırmalı[19]. Buradaki düzenleyici devlet modelinin minimal devlet modeline katkısı, bir yandan liberalizasyon sürecini daha da derinleştirirken bir yandan da yeni ortaya çıkan piyasaların düzenlenmesi için yeni kurumsal yapılar oluşturulması noktasında ortaya çıkmakta. [21]

AKP 2000'lerin başında post-washington sürecinin "yoksulluk" ile ilgili önerilerini başarıyla kullandı[40]. EPDK'nın kurulması, elektrik dağıtım ve doğalgaz piyasalarının oluşturulması, enerji yatırımlarının EPDK yetkisindeki lisans sistemine bağlanması, yenilenebilir enerji desteklemelerinin ortaya çıkışı bu çerçevede ilerleyen tartışmalar içinde görülmelidir. Rekabetçi ve etkin piyasalar yeni kurumlar ve düzenlemeler ile mümkün olacağı düşünülüyordu.

Buna göre, ikinci nesil reformlar, bir yandan mali disiplini (kurallı maliye politikası tasarımı) ve para politikasını koruyarak (para politikasının bağımsız biçimde yürütülmesi) makro ekonomik istikrarı korurken, bir yandan da serbest piyasa ekonomisinin altyapısını güçlendiren, verimliliği ve rekabet gücünü arttırabilen, mikro odaklı reformlara öncelik tanınmalıdır. İkinci nesil reformlar, serbest piyasa ekonomisini güçlendirecek kurumlara (üst kurullar), yerelleşmeye, kamu reformu, iş gücünün esnekleştirilmesi, rekabet gücünü arttıracak sanayi politikasına odaklanmalıdır. [22]

Raporlarda rekabet gücünü olumsuz etkileyen faktörler olarak, temel girdi fiyatlarının yüksekliğinin girdiye dayalı sanayilerin rekabet gücünü, istihdamın esnek olmayan yapısının da emek yoğun sanayilerin rekabet gücünü olumsuz etkilemesi gösterilmekte. [23]

Filho'nun ifade ettiği gibi Dünya Bankası literatüründe "Pro-poor growth" ve "inclusive growth" ile birlikte "büyüme ve verimlilik" vurgusuna dönüş, özellikle inclusive growth ile üretken istihdam üzerinden yoksulluğun ayrıca izlenmesi üzerinden değil büyümenin ve istihdamın faydaları üzerinden yoksulluğun görece değil yani gelir dağılımını düzelterek değil genel olarak gelirleri arttırarak mutlak azaltımına vurgunun öne çıkması ile de bağlantılı. Bu "pro-poor growth" yaklaşımından belirli farklılıklar içeriyor, pro-poor growth büyümenin çeşitli yoksulluk kriterlerini sürekli olarak nasıl değiştirdiği üzerine odaklanıyordu. [26] [30]

Ekonomi büyüdükçe aktif, pragmatik hükümetlerin çok önemli rolleri olacağı ifade edilmeye başlandı[28]. Eğitim, sağlık ve altyapıya kamusal yatırımlar büyüme etkileri açısından ve özel sektörü dışlamayan özellikleri ile birlikte gündeme getiriliyor. Kamu yatırımları açısından bakıldığında Dünya Bankası raporunun şu vurguları da dikkate değer; "hızlı büyümeyi hiçbir ülke etkileyici kamu yatırımları yapmadan sürdürememiştir...Bu özel sektörü yatırım yapılan alanda kısıtlamaz tam tersine ona alan açar. Yeni endüstrilerin ortaya çıkmasına neden olurken ve sağlıklı, eğitilmiş işçilerin, iyi yolların ve güvenilir elektrik hizmetlerinden fayda sağlayan özel yatırımın gelirlerini arttırır" [28]

Bu tartışmayı derinleştirmek için, gelişme stratejileri açısından post-washington konsensüs çerçevesi ile "iç piyasa öncülüğünde üretkenlik temelli büyüme" stratejilerininin incelemek ve Asya ekonomileri ile karşılaştırmak anlamlı olacaktır.

## SONUÇ ve Alternatifler Üzerine

Enerji yatırımlarında enerji ithalatını azaltmak ve enerji maliyetlerinin sermaye için düşürmek ile kazanılacak rekabet avantajı ile böylece kırılabilirlik yaratan cari açığı dengelemek temel amaç olarak görünüyor. Toplu olarak değerlere bakıldığında termik santrallere verilen lisans miktarlarının yüksek değeri ve nükleer enerji tercihi göz önüne alındığında ekolojik kaygılar, insan sağlığı ve iklim krizi gibi "dışsal" etkenlerden çok, ekonomik ölçütlerin kar, birikim ve büyüme ölçütlerinin önemsendiği görülmekte. Cari açığa neden olan hükümet politikaları ve küresel neoliberal finansal rejim sorgulanmadan cari açığın gerekçe olarak sunulması, çözümlerin rekabetçi bir dil üzerinden enerji verimliliği kavramı üzerinden

tartışılması da bu çıkarımı güçlendiriyor. Çin, Hindistan gibi ülkelerin karları sıkıştırması, petrol arzının sınırların yarattığı fiyat belirsizlikleri, zaten var olan ancak 2008 krizi ile artan cari açık sorunu birarada değerlendirilmeli. Sermayedarlar bu ortamda artık değer arayışlarını koşulsuz sürdürmek istiyorlar.

Enerji konusunda gündemde olan yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği bizzat yasaların ve sanayi planlarının içinde belirtildiği gibi toplumsal ve ekolojik hedeflerden çok küresel rekabet için enerji maliyetlerinin firmalar açısından düşürmeyi, sınırlamayı ve finansal-politik belirsizlikten kaynaklanan riskleri amaçlamakta. Bu çerçevede hem TÜSİAD hem hükümetlerin söylemlerinde “yerel” ile “yenilenebilir” kaynak kavramlarının bir arada kullanıldığını görebiliriz. Cari açığı düşürmek açısından yerli enerji yatırımları ve madencilik yatırımlarının, yenilenebilir enerji yatırımlarının öne çıkarılması küresel piyasa mantığının kapsayıcılığını göstermesi bir yana yine küresel işleyişin yarattığı riskler çerçevesinde cari açığın önemli bir risk olarak algılanmasından kaynaklanıyor. Cari açığın tartışma biçimine baktığımız eskiden sermaye söyleminde rastlanan “dışa bağımlılık” tan daha çok “küresel riskler ve ülkenin riskli görünümünü azaltmak” “kırılganlık” “ülkenin yatırım riski” tartışmaları yapılmaktadır. Bu risklerden biri de enerji maliyetlerini kontrol edememe, spekülasyona açık ve arz sınırlı hidro-karbon piyasalarına maliyet olarak aşırı bağımlılık gelmektedir. Bu anlamda enerji kaynaklarını çeşitlendirme de riskleri azaltma ve “rekabetçi ekonomi” açısından bir gereklilik olarak ifade ediliyor. Üretim ve tüketimdeki enerji yoğunluğunun gösterdiği gibi gelişmiş ülkelerle gerçekleşen ticaretteki ekolojik eşitsiz değişim ve bunun yerel etkilerinin emeğiyle geçinen çoğunluğa ve köylülere kesimlere yüklenmesi sorun yapılmıyor.

TÜSİAD başkanı'nın belirttiği gibi enerji kaynaklarını çeşitlendirmek, -örneğin Rusya'nın doğalgaz ithalindeki önemi ya da doğalgaz'ın genel olarak enerji tüketimindeki ağırlıklı yeri- de risk maliyetini azaltmak açısından önemlidir. [14] Kömür yatırımları ile RES yatırımlarının parlak birkaç sözü çıkardığımızda aynı değerlendiriliğini görmek zor değil. Yerli ve küresel sermaye tercihleri sonucu oluşan “kırılganlıklar” öne sürülerek, yerli yenilenebilir ve özelleştirilmiş enerji yatırımları yine bazı şirketlere sömürü ve kar alanı olarak fırsat olarak sunulurken, alım garantilerini ve enerji teknolojisi desteklerini vergileri ile destekleyen ve enerjide olduğu kadar kendi emeklerindeki “verimlilik” artışlarına rağmen gelir artışının ve güvenceli istihdamın garanti edilmediği emekçiler oluyor. Yaşanan her krizin olduğu gibi neoliberal uygulamaları derinleştiriyor[40] her makro-ekonomik sorun metalaşma ve şirketlere yeni uzun vadeli kar alanları açmanın garantisini oluyor.

Neoliberal dönemde sermayelerin farklılaşan çıkarları söz konusu olduğunda bile,

neoliberal dünya piyasası çerçevesinde enerjinin ucuz olması ihtiyacı tüm sermaye kesimlerini kendi altında birleştiren bir söylem olarak ortaya çıkıyor. Bu çerçevede birincil kaynaklara ulaşım ve elektrik fiyatlarının sermayedarlar için ucuzlatılması/sınırlandırılması kadar özelleştirmeler ve kamudan özele sözleşme devirleri ile yeni kar alanları yaratmak da önemli bir gündem olarak ortaya çıkıyor.

Enerji sektörüne enerji yoğunluğunu, üretim ve tüketimdeki enerji yoğunluğunu sorun eden, biyoçeşitlilik, ekolojik ayak izi, üretim ve tüketimde EROI, yatırım kararlarının multi-kriter analizi ve toplumsal katılımı içeren bütünsel ve demokratik bir çerçeveye oturmak gerekiyor. Ekolojik krizin yükünü çalışanlara yükleyen alım garantili enerji yatırımları ve karı arttıran enerji verimliliği mevcut sistemin ekolojik dönüşünü konusunda ve toplumsal adalet konusunda samimi değil. Ekolojik limitlerin madde-enerji ve atıklar açısından zorlandığı ve yenilenebilir yatırımlar ile verimlilik artışlarının yeterli olmadığını gösteren çalışmalarla birlikte[24], sorunun birikimi sekteye uğratmamaya çalışan değil toplumsal adalet, toplumsal sağlık ve ekolojik değerleri öne çıkaran çözümlerine odaklanmak gerekiyor. Toplumsal mülkiyete dayalı, demokratik ve eşitlikçi çözümler mümkün. Bu açıdan ulusal ve küresel yönetim mekanizmalarını zorlamak, uluslararası ve çeşitli toplumsal hareketler arası alternatif bir ufuk yaratmak gerekiyor.

Dünya finansal rejimi, ekonomik ve ekolojik işbölümü, rekabet ve verimlilik ilişkileri sorgulandığı HES' lere yatırımın hiç de gerekli olmadığını, sorunun başka olduğunu görmek zor değil. Küresel rekabet, finansal kırılma, mevcut üretim yapısı ve sermayenin artı değer arayışı veri kabul edildiğinde ise, bunlara karşı sermayenin toplumca finanse edilecek ucuz enerji ihtiyacı ile karlı yatırım ihtiyacının geldiği noktada hem enerji özelleştirmeleri hem HES' ler bu rekabetin yükünün doğaya ve topluma sorgusuz sualsiz yüklenmesi anlamına geliyor. Bir "zaman mekansal çözüm" ya da başka bir deyişle sistemin küresel fiyat risklerine karşı yerel kaynaklara ve yenilenir kaynaklara yönelerek uzun vadeli yatırımlarla "zaman mekansal bir sabitleme" yaratması ile karşı karşıyayız. Ben Fine' in ABD' deki kriz için ifade ettiği gibi birinci aşama özel sermayeyi her koşulda destekleme aşamasıydı, şimdi bu desteğin ve finansallaşmanın sürdürülebilirliği sağlanmaya çalışılıyor. [42] Uzun vadede maliyetleri topluma yükleyen ve toplumsal olduğu kadar ekolojik olarak da sürdürülebilir olmayan bir yaklaşım bu.

Dünya ölçeğinde iklim krizi ile bağlantılı olarak düşünüldüğünde, kapitalizmin çözümleri büyüme ve enerji üretimi yaklaşımlarını sorgulamıyor. Enerjiye talebi sınırlayan önlemler sermayenin işine gelmiyor, örneğin hane başına aylık 400 kwh kullanım aşıldığında katlanır tarifeler getirmek ya da toplu ulaşımı kaliteli yaparak otomobil talebini azaltmak mümkün. Kışkırtılmış, aşırı tüketimi engelleyen eşitlikçi kamusal mekanizmalar kurmak gibi temel çözümler nedense "enerji

verimliliği” ve “yenilenebilir enerji” hayranlarının gündemine girmiyor. Ted Trainer’ in gösterdiği gibi sadece yenilenebilir enerji yatırımları ile, enerji ve taşımacılıkta sağlanacak verimlilik ile sera gazları sorununu çözmek mümkün görünmüyor. Rüzgar ve güneşe yönelim bu kaynakların gün boyu sürekli olmaması gibi nedenlerle belirli bir kapasite sınırını geçemezken, biyoenerjinin enerji yoğunluğunun azlığı da düşünüldüğünde Trainer’ a göre iklim sorununu bugünkü ekonomik sistem çözemeyecek. Sadece teknik çözümler değil kapitalizmi sorgulayan alternatifler gerek.

Enerji yoğun üretim, kısıktırılmış tüketim ve piyasada değişim değeri için sınırsız üretimin sorgulanması dikkate alınmalı. Büyümeyen bir “denge ekonomisi” yaratmanın gerekliliği üzerine gittikçe artan tartışmalar da önem arz ediyor.

Enerji açısından belediye ve kamusal temelli demokraik katılımcı politikalar ile enerji talebini insan refahını azaltmadan sınırlayacak bir planlama böylece mümkün hale getirilebilir. Enerji kullanımının minimum olduğu pasif evler bugün artık mümkün. Danimarka’ daki ısınmanın çoğunu sağlayan mahalli ısınma sistemleri bu şekilde verimli toplumsal çözümlerden. Türkiye Ege’ de jeotermal ile ısınan ilçeler var. Ankara’ da, İzmir’ de, Bursa’ da belediyelerin atıklardan enerji elde etme sistemleriyle karsız uygulamalar yapılıyor. Sanayi siteleri ve yerleşim sitelerinde kojenerasyon uygulamaları enerjinin toplumsal hedefler gözetilerek verimli kullanılmasının örnekleri olabilir. Amerika’ da enerjide şirket karlarını geriletmek için enerji, doğalgaz şirketleriyle tüketicilerin toplu sözleşme yapmasına yarayan belediyelerin yönettiği toplu tercih (community choice) uygulamaları ve yenilenebilir enerji kooperatifleri gibi kamusal ve kar hedefi gözetmeyen veya mevcut sistemi aşmayı hedefleyen mücadele ve çözümlerin mümkün olduğunu gösteren sayısız örnekle karşı karşıyayız.

[1] C. Saatcioglu, İ.Küçükaksoy, “Türkiye ekonomisinin enerji yoğunluğu ve önemli enerji taşıma projelerinin ekonomiye etkisi”, İstanbul Üniversitesi, 2001

[2] M. Öztürk, “Enerji yoğun sanayiye son verilmeli,” TBMM Çevre Komisyonu Açıklaması, 2009.

[3] K. Barış, “The role of coal in energy policy and sustainable development of Turkey: Is it compatible to the EU energy policy?,” Energy Policy, vol. 39, no. 3, pp. 1754-1763, Mar. 2011.

[4] F. Krausmann, M. Fischer-Kowalski, H. Schandl, and N. Eisenmenger, “The Global Sociometabolic Transition,” Journal of Industrial Ecology, vol. 12, no. 5-6, pp. 637-656, Oct. 2008.

- [5] M. Berkun, "Hydroelectric potential and environmental effects of multistage hydropower projects in Turkey," *Energy for Sustainable Development*, vol. 14, no. 4, pp. 320-329, Dec. 2010.
- [6] S. Kucukali and K. Baris, "Assessment of small hydropower (SHP) development in Turkey: Laws, regulations and EU policy perspective," *Energy Policy*, vol. 37, no. 10, pp. 3872-3879, Oct. 2009.
- [7] K. S. Lawrence, "An Ecological Perspective of World System Dynamics" , University of California Graduate Report.
- [8] Heinrich Böll Derneği (HBSD), *Nükleer Enerji Masalı Nükleer enerjiye neden karşıyız.* 2011.
- [9] S. Mustafa Durakoğlu, "Political institutions of electricity regulation: The case of Turkey," *Energy Policy*, vol. 39, no. 9, pp. 5578-5587, Sep. 2011.
- [10] T.C. Enerji Verimliliği Kanunu, 2007.
- [11] Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, *Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi*, 2011-14, 2010.
- [12] Gökhan Yılmaz (Türkiye Ekonomik Kurumu), *Resurgence of Selective Industrial Policy: What Turkey Wants.* 2011.

(Turkey with large and unsaturated domestic market seems to attract significant amount of foreign direct investment, and it should use its desirable characteristics to bargain with multinational companies to exploit them in a manner that is consistent with its long-term developmental perspective. [12] "Race to bottom" u engelleyecek bir yaklaşım böyle olabilir deniyor. Productivity driven domestic led growth is possible by these approaches.)

- [13] TÜSİAD, Liberalization of The Energy Sector: Turkey and EU. 2009.
- [14] Ü. Boyner, “World Energy Outlook 2010 Türkiye Tanıtım Toplantısı” , 2010.
- [15] J. Williamson, “Speeches and Papers What Washington Means by Policy Reform,” in Latin American Adjustment: How Much Has Happened?, 1990, pp. 1-11.
- [16] ETKB, Enerji verimliliği strateji belgesi 2011- 2023 1. 2011, pp. 1-18.
- [17] Eurostat, Panorama of energy. Edition 2009.
- [18] GLOBALIZATION FOR DEVELOPMENT : the international trade perspective, United Nations, 2008.
- [19] B. Fine and C. Lapavistas, “Social Capital And Capitalist Economies,” South-Eastern Europe Journal of Economics, vol. 1, pp. 17-34, 2004.
- [20] G.Sak, Avrupa'nın çözümü Türkiye'nin Sorunudur, Radikal Gazetesi, 27 09 2011.
- [21] F. Ataay, “İkinci Kuşak Yapısal Reformlarda Program Arayışları,” Memleket-Siyaset-Yönetim Dergisi, vol. Ocak, no. 6, pp. 1-11, 2008.
- [22]. TEPAV, İkinci Nesil Reform Sürecinin Öncelikleri, TEPAV Yayını, Ankara, 2007 den aktaran F. Ataay, “İkinci Kuşak Yapısal Reformlarda Program Arayışları,” Memleket-Siyaset-Yönetim Dergisi, vol. Ocak, no. 6, pp. 1-11, 2008.
- [23] TÜSİAD, “Ekonomik Görünüm ve Politikalar” (19.10.2007), [www.tusiad.org.tr](http://www.tusiad.org.tr).
- [24] T. Trainer, “Can renewables etc. solve the greenhouse problem? The negative case,” Energy Policy, vol. 38, no. 8, pp. 4107-4114, Aug. 2010.

- [25] O. Türkyılmaz, “BOTAS’ IN GAZPROM’ LA anlaşmasını sona erdirme kararı üzerine gündeme gelen bazı sorular” ,  
[http://www.enerjienergy.com/artikel.php?artikel\\_id=291](http://www.enerjienergy.com/artikel.php?artikel_id=291), 05.10.2011
- [26] World Bank, “What is Inclusive Growth ? ,” Distribution, pp. 1-16, 2009.
- [27] M.Rende, Türkiye İklim Müzakerecisi Mithat Rende ile Röportaj, Enerji dergisi, Yıl 16, Sayı 4, 2011.
- [28] Commission on Growth and Development, The Growth Report: Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development. Washington, DC: World Bank, 2008.  
<http://cgd.s3.amazonaws.com/GrowthReportComplete.pdf>.
- [29] DPT, Orta Vadeli Program (2012-14). 2011, pp. 1-36.
- [30] A. S. Filho, “From Washington Consensus to Inclusive Growth : The Continuing Relevance of Pro-Poor Policy Alternatives 1,” pp. 1-65, 2010.
- [31] G.Sak, “Kur İntibakı İhracatı Nasıl Arttırır?” , Radikal Gazetesi, 02.08.2011
- [32] A.B. Güven, “Post-Washington Consensus in Action: Lessons from Turkey.” Paper presented at the Annual Meeting of the Canadian Political Science Association, 4-6 June, University of British Columbia, Vancouver.
- [33] Przeworski, 2004; Saad-Filho, 2008 den aktaran F. Ataay, “İkinci Kuşak Yapısal Reformlarda Program Arayışları,” Memleket-Siyaset-Yönetim Dergisi, vol. Ocak, no. 6, pp. 1-11, 2008.
- [34] Oğuz Türkyılmaz, DEK-TMK Yönetim Kurulu Üyesi, 07.05.2011, EMO-İstanbul Sunum
- [35]  
yet raporu.
- [36] ETKB. (2010). Enerji Bakanlığı Stratejik Planı. Energy.



- [37] Koç Üniversitesi EAF Politika Notu, Koç Üniversitesi , Temmuz 2011.
- [38] Deloitte Energy Report of Turkey, 2011.
- [39] IRENEC Konferansı, Polat Enerji Temsilcisi, Ekim 2011
- [40] P.Bedirhanoglu, G.Yalman, ” State Class and Discourse” , in “Economic Transitions to Neoliberalism in Middle Income Countries” , Edited by A.S. Filho , G.Yalman, 2010
- [41] F. Kayikçi, “Discussion on Sustainability of Current Account Deficits in Turkey,” Current, vol. 74, no. 74, 2011.
- [42] B. Fine, ” Neoliberalism ad Financialisation” , in “Economic Transitions to Neoliberalism in Middle Income Countries” , Edited by A.S. Filho , G.Yalman, 2010
- [43] M. Rifat Hisarcıklıoğlu, Sanayi Stratejisi Toplantısı konuşması, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2008, [http://www.tobb.org.tr/Documents/Konusmalar/sanayi\\_stratejisi\\_toplantisi.doc](http://www.tobb.org.tr/Documents/Konusmalar/sanayi_stratejisi_toplantisi.doc), erişim tarihi: 03.06.2011. den aıntılayan M. Y. Öztürk and Ö. Öztürk, “Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi üzerine gözlemler,” Memleket-Siyaset-Yönetim Dergisi, no. 15, 2011.
- [44] TEPAV, Türkiye’ nin Rekabet Gücü için Sanayi Politikası Çerçevesi. 2007.